

DE OUDE HOLLANDSE WATERLINIE IN GORINCHEM

LERARENHANDLEIDING BIJ HET ERFGOEDPROJECT VOOR GROEP 7 EN 8

DE OUDE HOLLANDSE WATERLINIE IN GORINCHEM

Lerarenhandleiding bij het erfgoedproject voor groep 7 en 8

Reis mee terug naar het Rampjaar

Maak kennis met veldmaarschalk Paulus Wirtz

Loop je mee over de vestingwal?

INHOUD

Wat en hoe?	7
Waar gaat dit project over?	9
Les 0: Wat weten jullie van de Oude Hollandse Waterlinie?	11
Les 1: Het Rampjaar in Gorinchem	13
Les 2: De verdediging van Gorinchem	17
Les 3: Wat vinden jullie van Paulus Wirtz?	21
Bijlage 1: Quiz (powerpoint) Wat weten jullie van de Oude Hollandse Waterlinie? Deze bijlage staat niet in de handleiding zelf.	
Bijlage 2: Werkblad Dilemma's	25
Bijlage 3: Werkbladen Inkwartieren	27
Bijlage 4: Werkbladen Nieuws	29
Bijlage 5: Werkbladen Verdediging	32
Bijlage 6: Werkbladen Voedsel	34
Bijlage 7: Werkbladen Wapens	36
Bijlage 8: Werkblad Rapport aan Wirtz	38
Bijlage 9: Achtergrondinformatie en tips	39
Bijlage 10: De antwoorden van de quiz en bijlagen voor de docent	41
Colofon	46

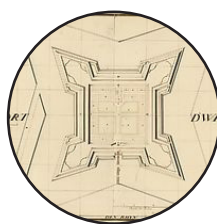
CANONVENSTERS EN TIJDVAK

Tijd van regenten
en vorsten

De VOC en de WIC

Fort Wierickerschans en de
Oude Hollandse Waterlinie

Michiel de Ruyter

WAT EN HOE?

Les	Soort activiteiten	Ruimte	Tijd	Vorbereiding
Les 0 (optioneel): Wat weten jullie van de Oude Hollandse Waterlinie?	Klassikaal: voorkennis over de Oude Hollandse Waterlinie activeren. In groepjes: leerlingen maken een mindmap. Klassikaal: leerlingen doen een quiz.	Klaslokaal	40-60 minuten	Zet de video Het verhaal van de Oude Hollandse Waterlinie (4:36 minuten) klaar op het digibord. Zet de Powerpoint met de quiz klaar op het digibord. Leg de benodigde materialen klaar.
Les 1: Het Rampjaar in Gorinchem	Klassikaal: inzoomen op de lokale waterliniegeschiedenis. In groepjes: leerlingen discussiëren over dilemma's.	Klaslokaal	100-120 minuten	Zet de video Wirtz, de onbekende redder (5 minuten) klaar op het digibord. Leg de benodigde materialen klaar.
Les 2: De verdediging van Gorinchem	In groepjes: leerlingen doen onderzoek in de klas en op de vestingwal naar de verdediging van hun stad.	Klaslokaal + buitenles	120 minuten (exclusief reistijd naar de vestingwal)	Regel voor de wandeling een extra begeleider en vervoer. Leg de benodigde materialen klaar.
Les 3: Wat vinden jullie van Paulus Wirtz?	Klassikaal: reflecteren op de voorgaande lessen. In groepjes: leerlingen maken een monument voor Paulus Wirtz. Extra: leerlingen maken QR-codes.	Klaslokaal	90-120 minuten	Leg de benodigde materialen klaar.

WAAROVER GAAT DIT PROJECT?

Erfgoedlessen over Gorinchem

Aan de hand van een speciaal voor deze lessen ontwikkelde video leren de leerlingen (opnieuw) wat de Oude Hollandse Waterlinie betekende voor de geschiedenis van ons land. Een volgende video zoomt in op de gebeurtenissen in Gorinchem ten tijde van het Rampjaar 1672.

De leerlingen maken kennis met veldmaarschalk Paulus Wirtz die met een groot leger Gorinchem binnentrekt om de stad te verdedigen tegen de Franse dreiging. De leerlingen proberen zich te verplaatsen in de verschillende standpunten van burgers en boeren ten opzichte van de oorlog.

De leerlingen schieten Paulus Wirtz te hulp.

In de afsluitende les verwerken de leerlingen wat ze geleerd en ontdekt hebben in een of meerdere creatieve opdrachten.

Erfgoedbeleving in Gorinchem

De leerlingen lopen over de vestingwal onder leiding van een gids.

Deze neemt de leerlingen gedurende de wandeling op interactieve wijze mee terug in de tijd.

De leerlingen ervaren het hoogteverschil tussen water en land, passeren een aantal belangrijke historische plekken en voeren opdrachten uit.

Materialen

Dit project bestaat uit de volgende onderdelen:

- De lerarenhandleiding
- Video [Het verhaal van de Oude Hollandse Waterlinie](#) (4:36 minuten)
- Video [Wirtz, de onbekende redder](#) (5 minuten)
- Powerpoint quiz Wat weten jullie van de Oude Hollandse Waterlinie?
- Diverse documenten en werkbladen
- Lijst met achtergrondinformatie en tips voor verdieping en verbreding van kennis

LES 0 (OPTIONEEL): WAT WEET JIJ VAN DE OUDE HOLLANDSE WATERLINIE?

40-60 minuten

NB deze les is OPTIONEEL. Indien je de voorkennis van de groep over de Oude Hollandse Waterlinie voldoende acht, kun je les 0 eventueel overslaan en direct beginnen met les 1.

Lesinhoud

De leerlingen leren hoe water werd ingezet als wapen in de strijd tegen de Fransen tijdens het Rampjaar 1672. Aan de hand van een speciaal ontwikkelde video maken de leerlingen kennis met Wouter van de Waterlinie, de trompetter van Prins Willem III. Wouter zet het algemene verhaal van de Oude Hollandse Waterlinie op een rijtje: waarom was ons land in oorlog met de Fransen, hoe werkte de waterlinie en wie speelden een rol in deze geschiedenis?

De leerlingen verwerken de opgedane kennis in een waterlinie-mindmap of ze maken een quiz waarin hun kennis wordt getoetst.

Lesdoelen

De leerlingen leren over het Rampjaar 1672.

De leerlingen maken in groepjes een waterlinie-mindmap

De leerlingen testen hun kennis met een quiz

Nodig tijdens de les

Digibord

Video [Het verhaal van de Oude Hollandse Waterlinie](#) (4:36 minuten)

Per twee- of drietal leerlingen: 1 groot vel tekenpapier, 3 vel kladpapier, schrijf- en tekenmaterialen

Per leerling: schrijfgerei en kladpapier

Quiz Wat weten jullie van de Oude Hollandse Waterlinie? ([bijlage 1](#), die je vindt op de website waar ook deze handleiding staat.)

Antwoorden op de quizvragen (in bijlage 10)

Vorbereiding op de les

Zet de video en de quiz klaar op het digibord.

Print voor jezelf de antwoorden op de quizvragen.

Leg de benodigde materialen klaar.

Inleiding: de Oude Hollandse Waterlinie

De leerlingen krijgen een algemene introductie over de Oude Hollandse Waterlinie. Ze leren aan de hand van een video dat water als wapen werd ingezet om Holland te verdedigen in de strijd tegen de Fransen tijdens het Rampjaar 1672. Ze maken kennis met belangrijke historische personen, maar ook met het fictieve personage Wouter van de Waterlinie.

Opdracht 1: redeloos, radeloos, reddeloos (circa 10 minuten)

Geef de leerlingen de kijkvraag mee: *welke landen waren jaloers op onze rijkdom?* en start de video.

Houd een korte nabespreking naar aanleiding van de kijkvraag.

Opdracht 2: de waterlinie-mindmap (circa 35 minuten)

De leerlingen verwerken in twee- of drietallen de opgedane kennis uit de video in een waterlinie-mindmap. In het midden van een groot vel papier schrijven ze 'De Oude Hollandse Waterlinie'.

Vanuit het midden maken ze de hoofdvertakkingen: wie, wat, waar, wanneer, waarom. Van daaruit maken ze zijtakjes met steeds specifiekere informatie. Ze schrijven bij elke hoofdtak met een andere kleur. Ze maken er een mooi geheel van door kleine tekeningen aan de tekstblokjes toe te voegen.

Afronding opdracht 2: expositie (15 minuten)

Hang de waterlinie-mindmaps op in de klas of in een andere geschikte ruimte. Geef de leerlingen kort de gelegenheid om elkaars werk te bekijken. Bespreek klassikaal na aan de hand van de volgende vragen:

- *Wat viel jullie op?*
- *Waren er verschillen met jullie eigen waterlinie-mindmap?*
- *Heeft iemand het begrip 'redeloos, radeloos, reddeloos' gebruikt?*
- *Wat hebben jullie geleerd?*

Of

Opdracht 3: quiz (20 minuten)

De leerlingen pakken een pen en kladpapier. Start de quiz *Wat weten jullie van de Oude Hollandse Waterlinie?*

De leerlingen lezen de vragen en schrijven de antwoorden op het kladpapier.

Lees de vragen eventueel ook voor.

Afronding opdracht 3: uitslag quiz (10 minuten)

Behandel klassikaal de antwoorden op de quizvragen.

Wie heeft de meeste vragen goed? Wat hebben jullie goed opgelet!

LES 1: HET RAMPJAAR IN GORINCHEM

90 minuten

Lesinhoud

De leerlingen bekijken een korte animatie-video over de gebeurtenissen in Gorinchem ten tijde van het Rampjaar. Ze maken kennis met veldmaarschalk Paulus Wirtz. Hij was verantwoordelijk voor de verdediging van Gorinchem tegen de opmars van de Franse legers. Het wordt pijnlijk duidelijk wat de impact van de oorlog was op het leven van burgers en boeren.

De video wordt kort nabesproken aan de hand van kijkvragen.

De leerlingen denken na over de begrippen 'verraderlijk' 'ongehoorzaam', 'onwillig' en 'bedrieglijk'.

De leerlingen discussiëren in groepjes over verschillende perspectieven op mogelijke gebeurtenissen in hun eigen leven.

Lesdoelen

- De leerlingen leren wat de waterlinie betekende voor hun stad.
- De leerlingen verplaatsen zich in het leven van Gorcummers uit die tijd.
- De leerlingen discussiëren in groepjes over dilemma's.
- De leerlingen worden zich bewust van hun gedachtes en gedrag in diverse situaties.

Nodig tijdens de les

Digibord

Video [Wirtz de onbekende redder](#) (5 minuten)

Een kookwekker of de timer van je telefoon

Per drie leerlingen: kladpapier, schrijfgerei en drie kaartjes van het werkblad Dilemma's (bijlage 2).

Vorbereiding op de les

Zet de video klaar.

Print voldoende werkbladen uit en knip de dilemma's los tot kaartjes.

Leg kladpapier en schrijfgerei klaar.

Stel discussiegroepjes samen van drie leerlingen.

Bepaal welke drie kaartjes elk discussiegroepje krijgt.

Inleiding: de Oude Hollandse Waterlinie in Gorinchem en omgeving (10 minuten)

Kijk nog even terug naar les 0: wat weten de leerlingen nu over de Oude Hollandse Waterlinie?

Of, indien je les 0 niet hebt gedaan, vraag de leerlingen wat ze al weten over de Oude Hollandse Waterlinie. Vat dit eventueel samen in een mindmap op het digibord.

Opdracht 1: een vervallen vestingstad (15 minuten)

Geef de leerlingen de kijkvraag mee: *hoe groot was het leger van Paulus Wirtz?* en start de video Wirtz de onbekende redder. Houd een korte, klassikale nabespreking naar aanleiding van de kijkvraag en de vraag die Wouter van de Waterlinie aan het eind stelt: *als je in die tijd zou leven, zou je dan met of tegen Wirtz willen strijden? En waarom eigenlijk?*

Opdracht 2a: erg, erger, ergst (10 minuten)

Plaats de leerlingen in groepjes van drie bij elkaar. Deel kladpapier en schrijfgerei uit. Vertel: Gorcummers stonden dus bekend als 'onwillig'. Veldmaarschalk Wirtz schreef erover in zijn brief. Hij gebruikte ook de woorden 'bedrieglijk, ongehoorzaam en verraderlijk'. Schrijf de vier woorden onder elkaar op en overleg met elkaar over de volgorde van 'ergheid' door de woorden te nummeren van 1 t/m 4. Laat een paar leerlingen uitleggen hoe ze tot hun keuze zijn gekomen.

Opdracht 2b: (on)begrip (10 minuten)

Stel klassikaal de vraag: *waarom zou iemand ervoor kiezen de vijand te helpen?* Nodig de leerlingen uit om hun gedachtes te delen. Leg uit dat er niets goed of fout is. Het is namelijk een oefening waarbij ze zich proberen te verplaatsen in een ander persoon en in hele moeilijke omstandigheden. Stel een aantal keer de vraag: *wat kunnen we nog meer bedenken?*

Bedank de leerlingen voor hun inbreng.

Opdracht 3a: dilemma's (30 minuten)

Vertel de leerlingen dat ze in drietallen gaan discussiëren over alledaagse kwesties aan de hand van vragenkaartjes. Aan de orde komen begrippen als eerlijkheid, weerbaarheid en opkomen voor elkaar.

Behandel de spelregels voor het voeren van een goede discussie:

- *Neem je voor om iets van elkaar te leren.*
- *Je eigen mening ken je wel. Het is juist interessant te horen wat de ander vindt en waarom.*
- *Luister dus echt naar elkaar.*
- *Praat rustig en zacht. Je zit vlakbij elkaar.*
- *Kijk elkaar aan. Zo toon je interesse.*
- *Is je discussiemaatje niet zo'n prater? Moedig haar/hem dan aan om ook iets te vertellen.*
- *Om beurten leest iemand een vraag voor.*
- *Spreek per vraag af wie het eerst mag reageren, zodat niet telkens dezelfde leerling als eerste reageert.*
- *Je kunt het trouwens ook wel met elkaar eens zijn.*
- *Laat elkaar in elk geval uitpraten en maak elkaar nooit belachelijk.*
- *'Winnen' is niet het doel van een discussie.*

Geef elk groepje drie kaartjes. Stel de kookwekker of timer in op 10 minuten discussietijd per kaartje. Kort de discussietijd in waar nodig. Waarschuw de leerlingen een paar minuten voor tijd dat ze de discussie moeten afronden. Aan het eind van elke vraag bepalen ze of ze het wel of niet met elkaar eens waren. Dat doen ze door een streep door 'eens' of 'oneens' te zetten.

Opdracht 3b: reflectie (15 minuten)

Rond de opdracht klassikaal af aan de hand van de volgende vragen:

1. Is er iemand van mening veranderd door naar de ander te luisteren?
  2. Bij welk dilemma was dat?
  3. Vonden jullie het moeilijk om het met elkaar oneens te zijn?
  4. Waarom?
  5. Hebben jullie een andere kant van elkaar leren kennen?
  6. Winnen is dus niet het doel van een goede discussie. Wat is dan wel het doel van een goede discussie?
  7. Hebben jullie dat ook zo ervaren?
- Sluit af met een compliment voor het tonen van een respectvolle houding naar elkaar.

LES 2: DE VERDEDIGING VAN GORINCHEM

120 minuten (exclusief reistijd)

Lesinhoud

De les vindt deels in de klas en deels buiten plaats.

Ter voorbereiding op deze les gaan leerlingen **in de klas** in onderzoeksteams aan de slag met werkbladen.

Tijdens **het buitendeel** van de les maken de leerlingen een wandeling over het mooiste deel van de vestingwal van Gorinchem onder leiding van een gids. De leerlingen staan stil bij het Tolhuis, de Vestingdriehoek (Slot Loevestein-Woudrichem-Gorinchem), de Dalempoort (enige overgebleven stadspoort), Bolwerk 8 en Molen de Hoop. De leerlingen ervaren het hoogteverschil tussen water (De Merwede), polderland en straatniveau van de vestingwal in dit onveranderd gebleven stuk rivierenlandschap.

Gedurende de wandeling doen de leerlingen de buitenopdracht van hun werkblad.

Terug in de klas verwerken de leerlingen hun ervaringen in een rapport aan veldmaarschalk Wirtz.

Lesdoelen

- De leerlingen onderzoeken wat er allemaal komt kijken bij de verdediging van een vestingstad in oorlog.
- De leerlingen ervaren het hoogteverschil tussen water en land.
- De leerlingen passeren een aantal erfgoedlocaties in hun woonomgeving.
- De leerlingen voegen hun kennis samen in expertgroepjes.

Nodig tijdens de les

- A. Bij de voorbereiding in de klas: per onderzoeksteam een van de vijf werkbladen en schrijfgerei
- B. Bij de buitenles: per team het deels ingevulde werkblad, schrijfgerei en een telefoon om foto's te maken
Een extra begeleider
Afspreekpunt: Het Tolhuis, 4201 CW Gorinchem
- C. Bij de verwerking in de klas: per team het werkblad Rapport aan Wirtz en schrijfgerei

Vorbereiding op de les

- A. Verdeel de klas in vijf onderzoeksteams.
Print de werkbladen Inkwartieren, Nieuws, Verdediging, Voedsel en Wapens (bijlage 3 t/m 7).
Print voor eigen gebruik bijlage 10: De antwoorden voor de docent.
Bepaal welk team welk werkblad krijgt.
Zet het schrijfgerei klaar.
Zorg dat leerlingen informatie op kunnen zoeken op internet.
- B. Regel een extra begeleider.
Regel vervoer vanaf school.
Neem de deels ingevulde werkbladen, het schrijfgerei en de telefoon mee.
Bereid de leerlingen voor op de buitenles.
N.B. de verantwoordelijkheid voor veiligheid en orde in de groep en aandacht van de leerlingen voor de verhalen van de gids ligt bij de leerkracht.

- C.** Print 5 stuks van het werkblad Rapport aan Wirtz (bijlage 8).
Print voor eigen gebruik bijlage 10 met de antwoorden voor de docent.
Kies uit elk onderzoeksteam een leerling die als expert specifieke kennis meeneemt naar een ander team. Zo ontstaan vijf expertgroepjes.
Leg de benodigde materialen klaar.

Inleiding: hulptroepen gevraagd!

Veldmaarschalk Paulus Wirtz heeft extra troepen nodig om Gorinchem te verdedigen!

Opdracht A1: onderzoek in de klas (circa 30 minuten)

Vertel de leerlingen dat ze Paulus Wirtz gaan helpen. Hij heeft informatie nodig over de volgende onderwerpen:

Inkwartieren

Nieuws

Verdediging

Voedsel

Wapens

Leg uit dat de leerlingen in groepjes onderzoek gaan doen naar deze onderwerpen met behulp van internet en een werkblad. Op het werkblad staan vragen en opdrachten. Op elk werkblad staat ook een buitenopdracht. Die bewaren de leerlingen voor de buitenles.

Plaats de onderzoeksteams bij elkaar aan tafel. Deel de werkbladen en het schrijfgerei uit en zet de teams aan het werk met hun onderwerp.

Opdracht A2: op naar de vestingwal (reistijd naar de vestingwal)

Bereid de leerlingen voor op de buitenles.

Ze nemen hun deels ingevulde werkblad, het schrijfgerei en een telefoon mee.

Opdracht B1: op stap met de gids (circa 50 minuten)

Jullie ontmoeten de gids bij Het Tolhuis. De gids houdt een kort welkomstpraatje en neemt jullie vervolgens mee voor een wandeling over de vesting. Tijdens de wandeling staat de gids op verschillende plekken stil om te vertellen, vragen te stellen en te beantwoorden. Op deze momenten kunnen de onderzoeksgroepjes aan de slag met de buitenopdracht van hun werkblad. Door deze interactieve route komt de waterliniegeschiedenis van Gorinchem tot leven en realiseren de leerlingen zich wat er allemaal kwam kijken bij de verdediging van hun stad.

Opdracht B2: afscheid van de gids (circa 10 minuten)

Geef een paar leerlingen de gelegenheid om feedback te geven op de buitenles: wat hebben ze geleerd? Wat vonden ze spannend, interessant, leuk?

De leerlingen bedanken de gids en nemen afscheid.

Opdracht C1: rapport aan Wirtz (circa 20 minuten)

Terug in de klas vullen de onderzoeksteams hun werkblad waar nodig verder aan.

Vorm nieuwe groepjes: vanuit elk onderzoeksteam gaat een leerling (de expert) naar een ander team. Deze leerling neemt het ingevulde werkblad en dus kennis over een specifiek onderwerp mee. Zo wordt aan elk team extra kennis toegevoegd. De expert vult samen met de rest van de groep het werkblad Rapport aan Wirtz in.

Opdracht C2: afsluiting (circa 10 minuten)

Bespreek klassikaal de uitkomsten van het werkblad Rapport aan Wirtz.

Praat na over het Rampjaar in Gorinchem aan de hand van de volgende vragen:

Zijn er overeenkomsten tussen toen en nu?

Heeft de vestingwal nog nut in deze tijd?

LES 3: WAT VINDEN JULLIE VAN PAULUS WIRTZ?

90-120 minuten

Lesinhoud

De leerlingen kijken in een klassengesprek terug op de voorgaande lessen. Ze verwerken hun indrukken in een creatieve opdracht.

Lesdoelen

- De leerlingen reflecteren op de voorgaande lessen
- De leerlingen ontwerpen een monument voor Wirtz
- De leerlingen geven in eigen woorden informatie over Wirtz
- De leerlingen maken QR-codes met informatie over Wirtz

Nodig tijdens de les

Per twee- of drietal:

Computer

Schrijf- en tekenmateriaal

Kladpapier

Twee stukken stevig karton circa A3

Stevig teken of schilderpapier A3

Scharen en lijm

Verf, palet, kwasten en penselen

Rivierklei en kleigereedschap zoals spatels en mirettes

Vorbereiding op de les

Verdeel de klas in twee- of drietallen.

Portioneer de rivierklei.

Leg de overige benodigde materialen klaar.

Zorg dat leerlingen teksten kunnen maken op de computer.

Zorg dat leerlingen de QR-codes aan de URL van de schoolwebsite kunnen linken.

Inleiding: veel gehoord, gezien, gedaan en geleerd (circa 15 minuten)

Vat de voorgaande lessen kort samen, of laat een leerling dit doen.

Stel hierbij vragen als:

Wat vinden jullie van Paulus Wirtz?

Wat maakte het meeste indruk?

Wat vonden jullie het leukst om te doen?

Wie heeft er thuis iets verteld over dit project?

Opdracht 1: monument voor Paulus Wirtz (circa 60 minuten)

De leerlingen maken in twee- of drietallen een monument voor Paulus Wirtz.

Leg zo nodig uit wat een monument is:

Een monument is een kunstwerk over een persoon of een gebeurtenis die belangrijk is om als herinnering te blijven bewaren. Bij een monument hoort ook informatie over die persoon of gebeurtenis.

N.B. Bij monumenten van vroeger plaatsen we nu soms een bordje met aanvullende informatie. Denk aan standbeelden van beroemde personen uit de 17e eeuw, waarvan we nu weten dat ze destijds ook betrokken waren bij slavernij.

Leg de werkwijze uit:

- Voor het monument gaan jullie tekenen, schilderen, boetseren en schrijven.
- Begin met een ontwerp op kladpapier. Werk je ideeën uit, maak schetsen, etc.
- Verdeel de taken: wie houdt er het meest van schrijven, wie van tekenen of schilderen en wie van boetseren? Ook als jullie alles even leuk vinden is het handig om afspraken te maken over hoe je gaat samenwerken.
- Als jullie klaar zijn met het ontwerp ga je aan de slag met de stukken karton. Het ene stuk gebruik je als ondergrond voor het kleibeeld en het andere stuk gebruik je als achtergrond.
- Teken of schilder voor de achtergrond bijvoorbeeld (een deel van) de vestingwal op het stevige stuk papier en plak dat op het karton.
- Bedenk wat de ondergrond voor het kleibeeld van Paulus Wirtz moet zijn: gras, straatstenen, water? Schilder dat op het stevige stuk papier en plak dat op het andere stuk karton.
- Boetseer vervolgens een standbeeld van Paulus Wirtz ten voeten uit. Alleen zijn portret mag ook. Zit hij misschien op een paard, met een zwaard in zijn hand?
- Plaats het standbeeld op de kartonnen ondergrond.
- Verzamel voor de ondergrond echt gras, takjes, steentjes, etc. Leg dat om het standbeeld heen en plak het vast.
- Schrijf op de computer een tekst over Paulus Wirtz, over het Rampjaar in Gorinchem, over de verdediging tegen de Fransen en/of over iets wat jullie zelf nog belangrijk vinden om te vermelden. Jullie mogen deze teksten ook schrijven in de vorm van een gedicht of een rap.
- Maak een titelpagina met jullie namen en de datum.
- Print alles uit.
- Bundel de teksten eventueel in de vorm van een boekje: maak een kaft en niet alles vast.
- Leg dit naast jullie monument.

Opdracht 2: expositie (circa 15 minuten)

Creëer een plek in de klas om de monumenten en teksten tentoon te stellen. Geef de leerlingen de tijd om elkaars werk te bekijken en het te vergelijken met hun eigen monument. Vraag de leerlingen wat de verschillen en overeenkomsten zijn tussen alle monumenten.

Tip: maak foto's en plaats die met een aantal informatieteksten als beeldverslag op de schoolwebsite.

Extra: QR-codes bij het monument voor Paulus Wirtz (circa 30 minuten)

De leerlingen gaan bij hun monument QR-codes maken met informatie over Paulus Wirtz, over het Rampjaar in Gorinchem, over de verdediging tegen de Fransen en/of over iets wat ze zelf nog belangrijk vinden om te vermelden. De teksten mogen eventueel geschreven worden in de vorm van een gedicht of een rap.

Loop klassikaal door de stappen voor het maken van een QR-code, bijvoorbeeld via deze website: <https://gratisqrcode.nl/aanmaken>

Zorg dat de leerlingen de URL van de schoolwebsite paraat hebben om de QR-code(s) aan te linken.

Print de QR-codes uit zodat de leerlingen deze op een kaartje kunnen plakken dat bij hun monument geplaatst kan worden.

Tip: maak foto's en plaats die met de QR-codes als beeldverslag op de schoolwebsite.

BIJLAGE 1: DE QUIZ

De quiz is een [PowerPoint document](#). Je vindt het op dezelfde website waar ook deze handleiding staat. De antwoorden van de quiz vind je in bijlage 10: De antwoorden voor de docent.

BIJLAGE 2: DILEMMA'S

1. Jij bent goed in allerlei sporten en hebt thuis een kast vol bekers en medailles. Tijdens de sportdag ben je ingedeeld bij een team met hele aardige kinderen, maar niemand van hen vindt sport belangrijk. Hoe voelt dat?

Wij waren het eens/oneens met elkaar.

2. Een vriend(in) wil meedoen aan een zangtalentshow. Jij vindt dat hij/zij totaal niet kan zingen. Wat doe je?

Wij waren het eens/oneens met elkaar.

3. Tijdens een schoolfeest vraagt een klasgenoot of je wilt dansen. Je vindt die klasgenoot heel leuk, maar zij/hij danst altijd zo overdreven. Wat doe je?

Wij waren het eens/oneens met elkaar.

4. Een van je klasgenoten staat vaak alleen tijdens de pauze. Wat vind je daarvan?

Wij waren het eens/oneens met elkaar.

5. Je beste vriend(in) wil na schooltijd iets belangrijks met je bespreken. Je hebt al een afspraak met iemand anders. Wat doe je?

Wij waren het eens/oneens met elkaar.

6. Je ziet een paar kinderen uit groep 3 ruziemaken. Een van hen valt op de grond en barst in tranen uit. Er zijn geen juffen of meesters in de buurt. Wat doe je?
Wij waren het eens/oneens met elkaar.
-

7. Een van je klasgenoten is heel bazig en krijgt meestal haar/zijn zin. Wat vind je daarvan?
Wij waren het eens/oneens met elkaar.
-

8. Het lijkt net of de juf/meester een lievelingetje heeft. Die klasgenoot krijgt de hele tijd complimentjes. Wat vind je daarvan?
Wij waren het eens/oneens met elkaar.
-

9. Je ziet dat een populaire klasgenoot afkijkt tijdens een toets. Zij/hij haalt vervolgens een 9 en jij haalt een 6. Wat vind je daarvan?
Wij waren het eens/oneens met elkaar.
-

10. Je bent jarig en hebt een tas vol lekkers bij je om uit te delen in de klas. Bij het uitdelen kom je aan het eind één traktatie te kort. Wat doe je?
Wij waren het eens/oneens met elkaar.

BIJLAGE 3: WERKBLAD INKWARTIEREN

Jullie doen onderzoek naar het inkwartieren. Dat betekent dat je gaat kijken waar de soldaten konden slapen terwijl ze in de stad waren, en wat daar nog meer bij kwam kijken.

In 1672 woonden er in Gorinchem 6.000 mensen. Paulus Wirtz trok met 3.000 soldaten de stad in.

1a Stel dat er gemiddeld 4 mensen in een huis woonden.

Hoeveel soldaten moesten er dan bij in elk huis? _____

1b Hoeveel soldaten zouden er in jouw huis bij passen? _____

De soldaten hadden ook paarden bij zich. Die moesten in de vesting grazen, want erbuiten stond alles onder water.

2a Bekijk deze stadskaart van Gorinchem uit het jaar 1652. De stad was dicht bebouwd. Geef de plekken aan waar de paarden konden staan.

2b Wat eten paarden nog meer behalve gras? _____

Konden de soldaten daar wel aan komen? _____

De Gorcummers wilden de soldaten niet helpen. Ze moesten slapen in schuren of buiten en ze kregen geen eten van de bevolking. De soldaten werden ziek. Paulus Wirtz schreef een klachtenbrief aan de prins van Oranje. Hij schreef onder andere: “Onse luyden in deze quartieren (Gorinchem) hebben den geheelen soomer in den regen op de dycken ende wallen [...] moeten leggen sonder een bond stroo bekomen te hebben”.

In het Nederlands van nu staat hier: “Onze mensen in Gorinchem hebben de hele zomer in de regen op de dijken en de wallen moeten liggen, zonder dat ze een bundel stro kregen.”

Na deze brief kwam de prins van Oranje naar Gorinchem om orde op zaken te stellen. Daarna ging het goed en kregen de soldaten eten en drinken en een slaapplek.

3a Waarom hadden de soldaten stro nodig?

3b Kun je een reden bedenken waarom de Gorcummers de soldaten niet wilden helpen?

3c Er zaten ook voordelen aan soldaten in je stad. Kun je er twee bedenken?

Buitenopdracht

Maak met je groepje een foto van een gebouw in Gorinchem dat al in de 17e eeuw bestond. Wat voor functie had het gebouw? Schrijf het hier kort op.

BIJLAGE 4: WERKBLAD NIEUWS

In de 17e eeuw waren er natuurlijk nog geen telefoons. Als je iets te vertellen had, schreef je een brief. Er waren wel kranten en een soort tijdschriften (ze noemden dat pamfletten). Jullie doen onderzoek naar de verspreiding van nieuws in deze tijd.

- 1a Lees een brief uit 1672. Kun je het lezen? Geef de woorden die je herkent een kleurtje. Het helpt als je het hardop leest.

“Ick schrijve met grooten haest sonder noch eene maeltijdt huynen te hebben gehouden, alhoewel het nu is omtrent negen uyren in den avondt ende bidde dat Uw Ed. aen den heer prince van Oraigne mijne excuse gelieve te doen over het manquement van mijn plicht ontrent Sijne Hoocheyt in 't adviseren ende beantwoorden van desselfs missiven.”

Brief van Johan de Witt, 4 juni 1672

- 1b Zoek op internet.
Wie was Johan de Witt?
-

- 1c. Wie was op dat moment de Prins van Oranje?
-

Het nieuws over de inval van de Fransen ging snel door heel Nederland. In deze tijd waren er ontzettend veel kranten. Die zagen er wel anders uit dan wij ze nu kennen. Er stonden geen foto's in en vaak waren het maar een paar velletjes tekst.

- 2a Hoeveel kranten in de Nederlandse taal zijn er op dit moment in Nederland?
-

- 2b Op welke manieren komen we in onze tijd meestal aan nieuws?
-
-
-

Een man leest de krant. Schilderij van Adriaen van Ostade uit 1647.

De dorpschool, schilderij van Jan Steen uit ongeveer 1670.

In de 17e eeuw gingen de meeste kinderen naar school. Ze leerden lezen en schrijven. Elk kind kreeg opdrachten van de leraar. Die werden twee keer per dag nagekeken. De ouders betaalden per les. Rekenen was het duurste vak, daarom leerden niet alle kinderen dat.

3a Bekijk het schilderij De dorpschool van Jan Steen.
Wat valt je op aan de leerlingen?

3b Is deze stelling waar of niet waar?
De meeste mensen in de 17e eeuw konden brieven en kranten lezen.
waar/niet waar, want:

BIJLAGE 5: WERKBLAD VERDEDIGING

De wallen waren te laag en de grachten te ondiep. Er was dus werk aan de winkel om Gorinchem te kunnen verdedigen! Jullie gaan onderzoeken wat er moet gebeuren om de stad te verdedigen.

De vesting Gorinchem was in de 17e eeuw erg verwaarloosd. Toen de Fransen ons land binnenvielen, werden er snel mensen ingezet die de vesting moesten versterken. Dit waren vaak boeren uit de omgeving.

1a Waarom was de vesting verwaarloosd?

1b Waarom was het niet handig dat de boeren mee moesten helpen?

Toen de vesting weer gemaakt was, werd het land onder water gezet. Toen het water weer weg was, duurde het heel lang voor er weer gezaaid en geoogst kon worden.

1c Wie hadden er het meeste last van dat het land rond de stad lange tijd onder water stond?

Hier zie je een kaartje van de Oude Hollandse Waterlinie.

2a Waar zou jij aanvallen als je de Fransen was?

2b Denk aan Gorinchem. Op welke plek moet de stad dus goed verdedigd worden?

3a De vesting Gorkum is aangelegd zoals veel andere vestingsteden. Zoek de betekenis op van deze woorden die met de vesting te maken hebben. Je mag internet gebruiken.

Bastion = _____

Gracht = _____

Arsenaal = _____

Hoofdwal = _____

Acces = _____

3b Waar zie je deze namen in onze tijd nog terug?

Buitenopdracht

Meet de diepte van het water op het bruggetje na de Dalempoort met het knopentouw. De knopen zitten om de 50 centimeter.

Het water is hier _____ m diep.

De gemiddelde soldaat in de 17e eeuw was ongeveer 1 meter 65 lang en kon niet zwemmen. Is het water diep genoeg om de soldaten tegen te houden?

Ja/nee

BIJLAGE 6: WERKBLAD VOEDSEL

In de 17e eeuw was er in Nederland, vooral in de steden, bijna geen vers drinkwater. Het water in de rivieren was vies en vuil doordat er veel afval in werd gegooid. De meeste mensen dronken daarom bier. Het was slap bier, je werd er niet snel dronken van. In veel steden, ook in Gorinchem, waren in deze tijd veel kleine brouwerijen waar bier werd gemaakt.

1a Zoek uit waar bier van wordt gemaakt.

1b Gorinchem had in deze tijd 6.000 inwoners. Er kwamen 3.000 soldaten bij. De Nederlanders dronken in deze tijd ongeveer 280 liter bier per jaar per persoon. Ook kinderen dronken bier. Hoeveel liter bier had je nodig voor een dag in de vesting Gorinchem?

1c Welk ingrediënt was moeilijk te krijgen in het Rampjaar? _____

In de 17e eeuw werd veel brood gegeten. Er stonden meerdere molens in Gorinchem die het meel maalden voor het brood.

Dit gaat er in een brood. Het wordt gemaakt met restjes die je overhoudt van het bierbrouwen.

Recept voor zuurdesembrood

225 gram bierbostel (restje van het bierbrouwen)

400 gram bloem

200 ml water of bier

zuurdesemstarter (een papje dat het brood doet rijzen)

beetje zout

2a Welk ingrediënt was in 1672 moeilijk te krijgen en hoe kwam dat?

2b Bekijk de kaart van Gorinchem uit 1652.

Geef op de kaart aan op welke plekken je het beste molens kon plaatsen.

2c Waarom daar?

2d Bekijk Een bakker en zijn vrouw in Amsterdam, schilderij van Jan Steen uit 1658. Wat valt je op als je naar het brood kijkt?

Buitenopdracht

Er is nog 1 molen in Gorinchem die op dezelfde plek staat als op de kaart. Hoe heet deze molen? En wat maalde deze molen voor de inwoners van Gorcum? Wat valt je op aan de plek waar deze molen staat?

De molen heet: _____

De molen maalde: _____

Wat ons opvalt aan de plek: _____

Een bakker en zijn vrouw in Amsterdam, schilderij van Jan Steen uit 1658

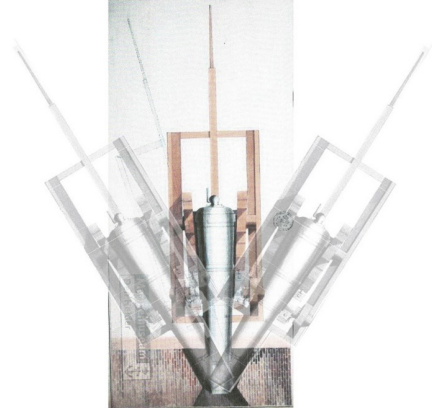

BIJLAGE 7: WERKBLAD WAPENS

In de 17e eeuw waren er andere wapens dan nu. Jullie gaan onderzoeken welke wapens de soldaten gebruikten en hoe dat werkte.

- 1 Een 17e-eeuws kanon kon 1 kilometer ver schieten. Je kon het kanon draaien zoals op de tekening.

Teken op de kaart in welk gebied de kanonnen een doel kunnen raken. De kanonnen zie je op de kaart met een zwarte ster.

2 Er zijn veel mensen nodig om een kanon af te schieten. Wat denk je dat deze mensen aan het doen zijn? Waarom is dat nodig?

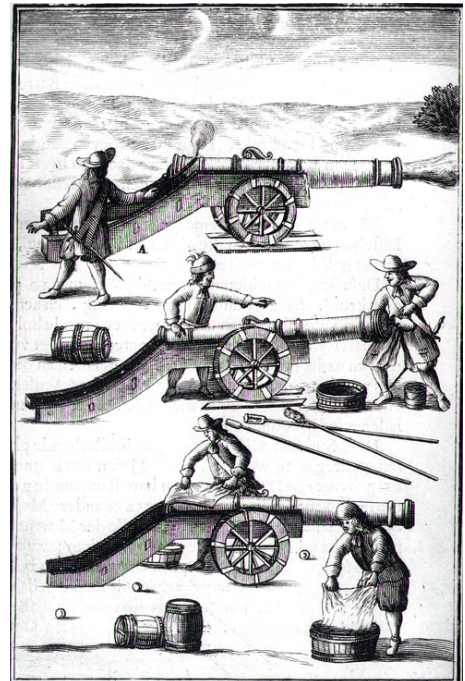

---

3 Deze wapens zijn er in de 17e eeuw. Trek een lijn tussen het wapen en de naam. Je mag zoeken op internet.

degen

musket

rapier

vuursteenpistool met radslot

piek

Buitenopdracht

De gids vertelt jullie hoeveel mensen er nodig zijn om een kanon af te schieten. Schrijf dat op. Schrijf ook op waar er allemaal kanonnen stonden in de 17e eeuw.

BIJLAGE 8: WERKBLAD RAPPORT AAN WIRTZ

Jullie hebben in groepjes onderzoek gedaan naar wapens, voedsel, verdediging, nieuws en inkwartieren. Nu kunnen jullie aan Paulus Wirtz laten weten wat de stand van zaken is. Kan Gorinchem een aanval van de Fransen tegenhouden?

Geef antwoord op de vragen van Wirtz. Praat eerst samen over wat je weet. Vul dan het antwoord in.

1. Vanaf welke kant zullen de Fransen aanvallen?

---

2. Hoe ver kunnen de kanonnen schieten?

---

3. Waar zijn de zwakke plekken van de vesting?
En waar moeten we de kanonnen plaatsen?

---

4. Is de gracht diep genoeg om de soldaten tegen te houden? Ja / Nee

5. Is er genoeg te eten en te drinken voor iedereen in de stad?

---

6. Welke groep is waarschijnlijk niet zo blij met de komst van mij en de soldaten en waarom?

---

7. Zijn de soldaten goed uitgerust en de paarden gevoed?

---

8. Wat gebeurt er als de Fransen aanvallen?

---

9. Wat denken jullie, kunnen we de stad verdedigen tegen de Fransen? En waarom?

BIJLAGE 9: ACHTERGRONDINFORMATIE EN TIPS

De 17de eeuw, een Gouden Eeuw?

Schooltv:

- Kooplieden: <https://schooltv.nl/video/rijkdom-in-de-gouden-eeuw-kooplieden-en-hun-huizen/#q=>
- Armoede en kinderarbeid: <https://schooltv.nl/video/armoede-in-de-gouden-eeuw-niet-iedereen-had-het-goed/#q=trefwoord%3A%22kinderarbeid%22>
- Een zwarte bladzijde: <https://schooltv.nl/video/nederlandse-slavernij-een-zwarte-bladzijde-in-onze-geschiedenis/#q=>

Het Rampjaar

Bezoek

- Breng een bezoek aan het [Zilvermuseum](#) in Schoonhoven

Schooltv:

- De Republiek: <https://schooltv.nl/video/de-republiek-een-land-dat-regeert-zonder-koning/#q=rampjaar>
- Het Staatse Leger: <https://schooltv.nl/video/wie-zaten-er-in-het-staatse-leger-van-de-nederlanden-duitse-franse-en-engelse-huurlingen/#q=>

Oude Hollandse Waterlinie algemeen

Pdf:

- Medialijst van Probiblio: [https://www.probiblio.nl/uploads/Aanbod%20Probiblio/Erfgoed/BiebBouwers/Opdracht\(zonder-wedstrijd\)_BiebBouwers_Waterlinie.pdf](https://www.probiblio.nl/uploads/Aanbod%20Probiblio/Erfgoed/BiebBouwers/Opdracht(zonder-wedstrijd)_BiebBouwers_Waterlinie.pdf)
- <https://www.probiblio.nl/uploads/Aanbod%20Probiblio/Erfgoedcollecties/Medialijst%20Reizende%20Collectie%20Oude%20Hollandse%20Waterlinie.pdf>

Online:

- Stichting Oude Hollandse Waterlinie: <https://oudehollandsewaterlinie.nl/>
- Hoofdkwartier 1672: <https://hoofdkwartier1672.nl/>
- Waterliniejournaals: <https://hoofdkwartier1672.nl/projecten/waterlinie-journaal/>
- Geschiedenis van Zuid-Holland: <https://geschiedenisvanzuidholland.nl/oude-hollandse-waterlinie>
- Canon van Nederland: <https://www.canonvannederland.nl/nl/zuid-holland/zuid-holland/oude-hollandse-waterlinie-en-fort-wierickerschans>
- Drone-film: <https://www.youtube.com/watch?v=yqOlyUVAww0>
- Schoolplaat: <https://www.erfgoedhuis-zh.nl/publicaties/schoolplaat-de-oude-hollandse-waterlinie/>
- Job en Neeltje: <https://www.youtube.com/watch?v=rh3bZcFycQE&t=1s>

Boeken:

- Het Oude Hollandse Waterlinieboek, geschreven door Sander Enderink, 2021
- Het waterwapen, stripboek geschreven door Ad Maas en geïllustreerd door Fred de Heij, 2021

Oude Hollandse Waterlinie in Gorinchem en omgeving:

Online:

- Vestingverhalen <https://www.mooigorinchem.nl/nl/vestingverhalen>
- Stripverhaal <https://www.mooigorinchem.nl/nl/vestingverhalen/strip-rampjaar-1672>
- Erfgoedpaspoort voor kinderen Oude Hollandse Waterlinie <https://www.erfgoedhuis-zh.nl/publicaties/erfgoedpaspoort-oude-hollandse-waterlinie/>

BIJLAGE 10: DE ANTWOORDEN VOOR DE DOCENT

Bijlage 1: de quiz Wat weet jij van de Oude Hollandse Waterlinie?

Vraag 1. In de 17e eeuw was ons land...

Antwoord B. Een republiek.

Vraag 2. Waarom was ons land toen zo rijk?

Antwoord B. We dreven handel over de hele wereld.

Vraag 3. Welke landen waren jaloers op onze rijkdom?

Antwoord C. Engeland, Frankrijk en Duitsland.

Vraag 4. Toen we met deze landen in oorlog raakten, was ons leger het sterkst...

Antwoord A. Op zee.

Vraag 5. Honger, ziektes en oorlog, een regelrecht RAMPJAAR! Wanneer was dat?

Antwoord B. In 1672.

Vraag 6. ... is redeloos, ... is radeloos, ... is reddeloos. Wie is wat?

Antwoord C. Het volk, de regering, het land.

Vraag 7. Het Franse leger komt steeds dichterbij...

Antwoord B. Help! Het Franse leger is groter.

Vraag 8. Wat was onze ultieme wapen?

Antwoord C. Water.

Vraag 9. Grote delen land werden onder water gezet, maar waarom tot kniehoogte?

Antwoord A, B en C zijn goed.

Vraag 10. Dit was er nodig voor de Oude Hollandse Waterlinie:

Antwoord F. Alle antwoorden zijn goed.

Vraag 11. Toen het winter werd bevroor de waterlinie...

Antwoord B, C, D, E en F zijn goed.

Vraag 12. Later zijn er nog veel meer waterlinies gebouwd, weet jij welke?

Antwoord A, C, D, F en G zijn goed.

Bijlage 3

- 1a $6000:4 = 1500$ huizen. Dat betekent 2 soldaten per huis
1b Eigen antwoord
2a

- 2b Hooi en haver. Dit konden ze ook niet krijgen, want de velden om de stad stonden onder water en er konden maar weinig voorraden worden gebracht.
3a Daar sliepen ze op. Er waren nog geen matrassen of luchtbedden.
3b Mogelijk antwoord: er waren te veel mensen in de stad, er was niet genoeg eten voor iedereen. Of de mensen wilden geen onbekenden in huis.
3c Ze geven geld uit in de winkels, ze verdedigen de stad, ze vertellen nieuwtjes van verder weg.

Bijlage 4

- 1a In het Nederlands van nu staat er: "Ik schrijf in grote haast, zonder dat ik iets gegeten heb, hoewel het nu al negen uur 's avonds is. Wilt u aan de Prins van Oranje mijn excuses doorgeven, omdat ik zijn brieven nog niet beantwoord heb?"
1b De raadpensionaris van Nederland. Dat was de belangrijkste bestuurder van het land.
1c Prins Willem III van Oranje
2a Er zijn 9 kranten die in het hele land te krijgen zijn en ongeveer 18 kranten die alleen in een regio van Nederland worden gelezen.
2b Bijvoorbeeld door social media (TikTok), het internet, televisie, kranten, tijdschriften.
3a Jongens en meisjes zitten in één klas, en er zijn kinderen van alle leeftijden.
3b Waar, want ze waren naar school geweest en konden dus lezen.

Bijlage 5

- 1a Er was al een tijdje geen gevaar meer voor een aanval over land.
- 1b Ze moeten op het land werken, anders is er geen eten voor de mensen.
- 1c De boeren.
- 2a Op de plekken waar het water het minst breed is, zoals bij Woerden en bij Oudewater, of bij plaatsen die langs een rivier liggen, zoals Ameide en Gorinchem.
- 2b Aan de kant van de rivier de Merwede.
- 3a Bastion = de punten van de vesting
Gracht = het water rond de vesting
Arsenaal = plek waar wapens en kogels werden opgeslagen
Hoofdwal = de belangrijkste wal die rond de vesting loopt
Acces = een zwak punt in de verdediging, een hoger gelegen plek die niet onder water gezet kan worden
- 3b In de straatnamen, bijvoorbeeld in de wijk Wijdschild.

Bijlage 6

- 1a Graan, water, hop en gist.
- 1b $280:365 \times 9000 = 6.930$ liter bier voor 1 dag.
- 1c In ieder geval graan, misschien ook hop.
- 2a Bloem, dat wordt gemaakt van graan. Dit was er niet omdat het land onder water stond.
- 2b Zie groene cirkels op de kaart.

- 2c Ze moesten staan op plekken waar veel wind is. Dus aan de randen van de stad en op de hoge vestingwal.
- 2d Er zijn veel verschillende soorten brood. Het brood is plat.

Buitenopdracht:

De molen heet: De Hoop

De molen maalde: Graan (of koren, dat is hetzelfde)

Wat ons opvalt aan de plek:

Hij staat bij de rivier, naast de kanonnen. Op de plek waar geschoten wordt. Dus het was spannend of hij niet beschadigd raakte.

Bijlage 7

1

- 2 Het kanon wordt heel heet na een schot, je moet het dan afkoelen

3

rapier

piek

degen

vuursteenpistool met radslot

musket

Bijlage 8

- 1 Waarschijnlijk vanaf de rivier.
- 2 Ongeveer 1 kilometer ver.
- 3 Bij het access, waar de Linge in de Merwede stroomt, op de vestingwallen richting de rivier.
- 4 Ja
- 5 Er zijn veel tekorten, er is te weinig bier en brood voor iedereen.
- 6 De boeren, die moeten hard werken aan de vesting en zijn ook hun oogst kwijt doordat alles onder water staat en de burgers van de stad, want die moeten het eten en drinken delen met de soldaten.
- 7 Ja inmiddels wel. De Gorcummers wilden eerst niet helpen, maar na de komst van de prins is alles goed gekomen.
- 8 Ze steken kastelen en landhuizen in brand. Ze maken huizen kapot en maken de mensen dood die er wonen.
- 9 Eigen antwoord

COLOFON

UITGAVE

Dit project is ontwikkeld door Erfgoedhuis Zuid-Holland, Kunstgebouw en Stichting Oude Hollandse Waterlinie, dankzij een financiële bijdrage van de provincie Zuid-Holland.

SAMENSTELLING

In opdracht van Erfgoedhuis Zuid-Holland in samenwerking met Kunstgebouw en Stichting Oude Hollandse Waterlinie

Concept en tekst: Annemieke Fierinck

Met dank aan:

Hugo Ouwerkerk | Werkgroep Vesting Gorinchem

Michiel van de Burgt | Hoofdkwartier 1672 / Theater MENS

DINK Creatief Bureau

Sander Enderink | Stichting Oude Hollandse Waterlinie

Annemiek de Groot | Patsboom Educatie

Hidde van den Brink | G-1672

Leerkrachten en leerlingen van groep 7 | OBS Anne Frank, Gorinchem

Esther Batenburg, gemeente Gorinchem

Heb je je nog niet aangemeld voor dit lesproject en de bezoeken en wil je dat wel graag? Dat kan via www.sportencultuur.gorinchem.nl

© Erfgoedhuis Zuid-Holland, september 2022

Dit lesmateriaal is voor basisscholen in Gorinchem. Niets uit deze lerarenhandleiding mag worden vermenigvuldigd of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of andere wijze zonder voorafgaande toestemming van Erfgoedhuis Zuid-Holland.

